

УДК 94(447)

Вознюк О. В., д.пед.н., доцент (Житомирський державний університет імені Івана Франка)

ОСОБЛИВА ЦИВІЛІЗАЦІЙНА РОЛЬ УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОСУ НА ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ЛАНДШАФТІ НАШОЇ ПЛАНЕТИ

***Анотація.** В статті розкрито історико-соціетальні засади духовності українського народу та його цивілізаційну роль на сучасному історико-культурологічному та геополітичному ландшафті. Комплексно досліджено духовність українського етносу на перетині історичної науки, філософії, соціології, синергетики та інших предметних наукових галузей у контексті концепції цілісності, що дозволило дійти висновку про гранично-парадоксальну природу духовності українства та його системотвірну роль у сучасній світовій історії як інтегратора східного та західного цивілізаційних проєктів. Обґрунтовано перспективи подальшого історичного розвитку української держави у контексті наступного технологічного укладу.*

***Ключові слова:** український етнос, соціетальна психіка, геополітична роль, культурологічний ландшафт, духовність, самоідентичність, еволюційно-синергетичний підхід, сакральна мотивація історичного процесу.*

***Аннотация.** В статье раскрыты историко-социетальные основы духовности украинского народа и его цивилизационная роль на современном историко-культурологическом и геополитическом ландшафте. Комплексно исследована духовность украинского этноса на стыках исторической науки, философии, социологии, синергетики и других предметных научных отраслей в контексте концепции целостности, что позволяет прийти к выводу о предельно-парадоксальной природе духовности украинства и его системоформирующей роли в современной мировой истории как интегратора восточного и западного цивилизационных проєктов. Обоснованы перспективы дальнейшего исторического развития украинского государства.*

***Ключевые слова:** украинский этнос, социетальная психика, геополитическая роль, культурологический ландшафт, духовность, самоидентичность, эволюционно-синергический подход, сакральная мотивация исторического процесса.*

***Annotation.** History and societal bases of the spirituality of the Ukrainian people and its civilization role are analyzed on a modern history-culturelogical and geopolitical landscape. The spirituality of Ukrainian ethnos is complexly explored on the joints of historical science, philosophy, sociology, synergetics and other scientific spheres in the context of the conception of integrity, allowing*

to make conclusion about boundary and paradoxical nature of spirituality of the Ukrainian people and its system-forming role in modern world history being the integrator of East and West civilizations projects. The prospects of subsequent historical development of the Ukrainian state are outlined.

Keywords: *Ukrainian ethnos, societal psyche, geopolitical role, culturelogical landscape, spirituality, self-identity, evolutionary synergistic approach, sacral motivation of historical process*

Україна вийшла з УРСР однією з десяти найбільш потужних економік світу. Перша, більше російської, армія Європи, величезні арсенали найсучасніших озброєнь, половина стратегічної авіації СРСР, третій у світі (після Росії і США) ядерний арсенал, 40 % союзного машинобудування, близько 50 % союзного сільського господарства, 60 % союзного військово-промислового комплексу (ВПК), порти, торговий і військовий флоти, газопровідна система, вищі навчальні заклади і всесвітньо відомі наукові школи, висококваліфіковані трудові ресурси і населення, що займало перші місця в Європі за рівнем освіти, соціального забезпечення, медичного обслуговування.

Однак, через відсутність інтегральної національної ідеї, яка б була близькою всім прошаркам населення нашої держави, вона нині знаходиться в *критичному становищі*.

У цьому контексті велике значення мають загальноісторичні дослідження (М. Грушевського, М. Драгоманова, Б. Кістяківського, М. Костомарова, Ю. Марахова, П. Куліша, І. Огієнка, І. Рибалко, О. Субтельного, П. Чубинського та ін.), а також дослідження етнонаціональних відносин (В. Антоновича, М. Аркаса, Л. Заштовта, Д. Бовуа, О. Гонтара, М. Іванова, Т. Єременко, О. Войналович, Г. Стронського та ін.) та етносоціологічних аспектів розвитку етносів у поліетнічних організаціях (Ю. Бромлея, Б. Євтуха, Я. Липського, П. Еберхардта та ін.).

Зазначене вище визначило мету нашої статті, яка полягає у дослідженні історико-соціетальних засад духовності українського народу та його цивілізаційної ролі на сучасному історико-культурологічному і геополітичному ландшафті завдяки залученню новітніх наукових підходів, зокрема, сучасних теорій розвитку – синергетики та глобального еволюціонізму, та обґрунтуванні найближчої перспективи розвитку України.

Відповідь на визначену вище проблему зрозуміла філософу, який мислить категоріями діалектики. *Універсальна діалектична парадигма розвитку* дозволяє ситуацію, що створилася, розуміти як взаємодію протилежностей, протиріччя між якими «знімається» в дещо вище, в рамках якого протилежності не тільки примиряються, а й «переплавляються», «сублімуються» (тобто видозмінюються і трансформуються) в дещо третє.

Це третє – «нова ідеологія», яка має об'єднати двох опонентів – *Східну* і *Західну Україну*.

Перш ніж міркувати про цю нову ідеологію, наведемо деякі приклади, які ілюструють універсальну природу наведеної вище діалектичної моделі розвитку та структуралізації суцього.

По-перше, розглянемо *елементарну частку*, яка має три фундаментальні характеристики – масу, заряд і спіні. Протиріччя між масою і зарядом (що виражається у відомому корпускулярно-хвильовому дуалізмі, або парадоксі мікросвіту) знімається в дечому третьому – у спіні.

Переїдемо до *людини*, найбільш повне і фундаментальне вираження якої реалізується в сім'ї як «осередку суспільства». Тут протиріччя між чоловіком і жінкою як головними початками сім'ї знімається в дитині – результаті взаємодії протилежностей – яка не тільки примирює ці протилежності, але і виступає чимось третім – вищою в еволюційному відношенні істотою, здатною, у свою чергу, привести до породження наступних чоловіка і жінки.

На рівні *вищих психічних процесів* мислення людини реалізується в результаті взаємодії двох протилежностей – правої і лівої півкуль головного мозку, що співвідносяться з підсвідомим і свідомим аспектами психічної активності. Суперечності між *підсвідомістю* і *свідомістю* знімаються у дечому третьому і вищому – у *надсвідомості* [1, с. 73], в рамках якої реалізується вищий рівень людського життя – творча активність, що поєднує протилежності і виявляє дипластичну – фундаментальний механізм людського мислення і поведінки.

На рівні *людської цивілізації* ми знову спостерігаємо дві протилежні цивілізації (які деякі дослідники називають цивілізаційними проектами) – *Східну* і *Західну*, протиріччя між якими знімаються в дечому третьому і вищому – центральній, слов'янській цивілізації.

Сама слов'янська цивілізація також виявляється внутрішньо розколотою, що виявляє протиріччя між слов'янами Східної та Західної Європи (конкретно, між Польщею та Росією). Це протиріччя знімається в центральному аспекті слов'ян – Київській Русі, з якою нині себе ідентифікує український народ.

Український народ також виявляється *внутрішньо розколотим* – на Східну і Західну Україну, протиріччя між якими увійшло у стадію конфлікту.

«Україна, – пише Л. Окіншевич, – є країною проміжного характеру, з територією, що лежить на кордоні двох «культурно-історичних типів», і являє собою широкий простір переходового від одної до іншої цивілізації характеру» [2, с. 110]. Впродовж усієї української історії, на його думку, ми спостерігаємо наявність західних і східних типів, устроїв та породжених ними людських вдач.

О. Поліщук розкрила, що «українське суспільство в силу свого суспільно-політичного розвитку та географічного розташування є

лімітрофним», коли «перехрестя географічного й ментального вимірів робить Україну чутливою до сприйняття постмодерного світу як за збігом у часовому просторі, так і за характером змін, що породжені на теренах самої української культури». При цьому автор виявила, що «на формування ціннісної системи суспільства впливає не лише суспільно-історичний етап, а також лімітрофне становище держави, що породжує біполярність українського суспільства у політичному розвитку й призводить до суспільної кризи, що негативно відбивається на особистості, яка не може себе реалізувати і не бачить сенсу своєї діяльності у нестабільній державі» [3, с. 10].

Відтак, як зазначають дослідники, виявлено серйозну проблему «невизначеності українського суспільства», яка зумовлюється *лімітрофним розташуванням України*, що реалізує проміжне становище або стан держави. Україна є лімітрофом у декількох вимірах: в *геополітичному* – Україна знаходиться між ЄС і Росією; в *економічному* – між країнами з ринковою, соціально орієнтованою економікою Заходу та економікою Росії; у *духовно-моральному* – між тоталітарним ідеологічним минулим і невизначеним правовим майбутнім, складові якого (громадянське суспільство, правова держава) мало хто собі уявляє [4]; у *ціннісному*, оскільки Україна знаходиться між східною та західною цивілізаціями і тут перехрещуються цінності як східного, так і західного цивілізаційного проєктів [5]; у *глобально-цивілізаційному*, коли, як зазначає С. Хантінгтон, Європа закінчується на берегах Дніпра, а далі починається Азія [6].

Тому «Країна, дві частини якої належать до різних цивілізацій, приречена існувати в стані латентного конфлікту щодо вибору зовнішньополітичного вектора... Західна Україна голосує за кандидатів і партії із прозахідною політикою, а Східна Україна – за партії з відкрито проросійським вектором, зазначеним в їх передвиборних програмах», тому України «це окреме самобутнє цивілізаційне утворення, неповторний синтез соціокультурних, етнонаціональних, релігійних, технологічних та інших особливостей, притаманних великій групі людей, об'єднаних спільністю духовних цінностей, історичних доль і геополітичних домагань... наша держава знаходиться на перехресті трьох великих цивілізаційних просторів – західноєвропейського, євразійського, ісламського – і в українському суспільстві очевидні розходження й навіть протистояння щодо відповідних культурно-цивілізаційних орієнтацій. Звідси, належність України до периферійних зон декількох цивілізацій дозволяє визначити її приналежність до розколотих цивілізацій... У таких країнах, як наша, великі групи належать до різних цивілізацій, між якими постійно існує протиборство: кожна намагається використати країну як політичний інструмент та зробити свою мову, релігію і символи державними. Окрім того, сили відштовхування розколюють ці країни на частини та притягують до цивілізаційних магнітів інших суспільств» [2, с. 104].

У зв'язку з цим І. Крупницький висловлює таку думку: «Україна, безперечно, є синтезом між Заходом і Сходом, але синтези бувають різні, з перевагою того чи іншого елемента. В усякому разі європейськість України не підлягає жодному сумніву: з загальноєвропейського руху її не можна виключити, до нього вона належить органічно... Хоч Україна належить до Східної Європи, вона духовно репрезентує в своєму синтезі Заходу і Сходу деякі важливі, навіть основні риси західної ментальності. Тому можна, і навіть слід, говорити про призначення України бути Заходом на Сході» [2, с. 104].

Тим більше, що за останні сотні років історії України вона багато разів втрачала свою незалежність, територію, віру, але постійно поновлювала свій національний статус, «горіла, але не згорала до кінця», перебуваючи немов би у постійному граничному біфуркаційному стані.

Відтак, можна дійти висновку про *інтегруючу роль українського етносу як «психоісторичного мосту»* між Заходом і Сходом, Північчю і Півднем, про що пише В. Моргун, який вважає, що український народ характеризується переважно «сенсорно-колективістським», синтетичним, правопівкульовим менталітетом [7].

Наведені роздуми про ментальність українського народу свідчать про його подвійно-парадоксальну сутність та високорозвинену духовність, котра найбільш повно реалізується у структурі соціальної психіки народу України та постає найбільш виразним утіленням категорії цілісності, що актуалізується як специфічна сутність головним чином саме як граничне (парадоксальне) явище.

Гранично-подвійну, парадоксальну природу українського етносу можна проілюструвати за допомогою одного з елементів державної символіки (зрозуміло, що саме вона, як виразник сакрально-ірраціонального, глибинного шару ментальності народу, може претендувати на найбільш концентроване відображення духовних рис будь-якого етносу), а саме, жовто-блакитного прапора. Кольорове виконання українського прапора досить унікальне, оскільки мало де у світі зустрічається зіткнення двох протилежних і полярних у хроматичному відношенні кольорів – холодного блакитного і гарячого жовтого.

До сакрально-ірраціонального аспекту будь-якого народу відноситься й його національний гімн. Навряд чи можна знайти гімн, який, подібно до національного гімну України, констатує і навіть оспівує проміжний між життям та смертю стан держави: «Ще не вмерла України...».

З точки зору синергетичної методології можна стверджувати, що піднесення духовної культури має місце в період «затишшя» в ході історичної еволюції, яке здатне перерости у майбутню бурю. Тобто соціуми час від часу переживають так звані точки біфуркації, де готується докорінна зміна певної соціальної моделі, і саме у цих точках (що є граничним явищем)

система, як свідчать синергетика, виявляється чутливою до незначних зовнішніх інформаційних (духовних) впливів.

Якщо Україна реалізується на межі між Сходом та Заходом, то цей «граничний» геополітичний стан виражав та виражає особливий «нейтральний» статус Українського етносу. Це нині відмічається низкою дослідників, які вважають, що Україна покликана стати «слов'янською Швейцарією». Тим паче, що саме нейтральний (парадоксальний) шлях розвитку України відповідає духовним рисам українського народу.

Таким чином, ментальність Українського соціуму виявляє нейтрально-розірваний зміст, що визначає внутрішній механізм розвитку України як державної та етнічної одиниці. С. Хантінгтон, директор *Інституту стратегічних досліджень* при Гарвардському університеті, у книзі «*Clash of Civilizations*» («Зіткнення цивілізацій») пише, що існують країни (етноси), які є «розірваними» (*torn country*), котрі, як правило, прагнуть до входження до складу країн Заходу, але історико-культурне підґрунтя їх існування свідчить, що вони не є західними. Зрозуміло, Україна є такою «розірваною» (чи межова) державною, оскільки, як свідчить історія, питання приналежності України до Заходу чи Сходу є одним із важливих для української історії [6].

Деякі дослідники вважають, що жодної з умов, які є обов'язковими для входження будь-якої країни до західної цивілізації, в Україні немає. Але вона так чи інакше є засновником однієї із світових вселенських церков [7]. При цьому, як вважає А.Тойнбі, церква як наріжна релігійна інституція є не просто відтворювальним засобом того чи іншого покоління цивілізацій, вона сама є вищим типом суспільства.

Тобто можна говорити про культурно-духовний чинник майбутніх цивілізацій як системний чинник їх кристалізації, коли вселенські церкви самі постають центрами утворення цивілізацій [8].

Відтак, історична перспектива України полягає у розбудові своєї окремої цивілізації. Саме про це пише С. Хантінгтон, якого коментує А. Шкіль: «*якщо українці, відмовившись від марксистської моделі поведінки, відкинуть ліберальну демократію і почнуть поводити себе як українці, а не як люди Заходу, відношення між Україною та Заходом знову стануть конкурентними*» [9, с. 26].

Узагальнюючи наведене вище, можна стверджувати, що Україна має стати одним із центрів євразійської цивілізації. Серед таких можуть бути або Київ, або Москва, або Варшава. «Ставши могутнім центром слов'яно-православної (української) цивілізації, для якої існування незалежного духовного православного центру в Києві є обов'язковим, Київ зможе, по-перше, неконфліктно конкурувати із Заходом, маючи у складі Української держави сильний плацдарм для потужного впливу на Захід – свою значну, патріотично налаштовану, католицьку частину; по-друге, спрямувавши на себе киевоцентричний вектор східноєвропейської орієнтації, зберегти цілісність Української держави (цей фактор забезпечить підтримку Київської

Церкви з боку держави); по-третє, змусити ісламську цивілізацію відмовитись від проєктів зазіхань на православні території Східної Європи» [8, с. 168].

Постає питання, *що може розв'язати внутрішнє протиріччя України?* Нова ідеологія (котра, якщо її розглянути уважніше, є «добре забутим старим») [10], що виражає думку про унікальну планетарну системотвірну роль слов'янської цивілізації – в цьому випадку українського народу, якому судилося поєднати слов'ян (а згодом і всю планету) в єдину родину [11].

Ефективною державницькою ідеологією України та гармонійним світоглядом, на наш погляд, є світогляд, що розкриває й виражає історико-політичний, соціально-економічний, геологічний та *геокліматичний* «масштаб» України, її місце та значення серед світових держав, найбільш гармонійний соціально-політичний та економічний стан українського етносу, адекватний його глибинній соціальній природі й соцієтальній психиці.

Українському етносу як *граничній сутності* притаманний центристський тип державного устрою, який поєднує елементи общинного та сучасного (інформаційного) суспільств, що виявляє закономірний процес повернення до общинних засад людського суспільства. Слід сказати, що у наш час постійне зростання кількості суб'єктів власності у розвинених країнах світу призводить до того, що найманий працівник трансформується на співвласника засобів виробництва, виявляючи умови для певної реставрації саме общинного суспільного ладу, але на більш вищому щаблі суспільного розвитку (що відповідає всезагальній діалектичній моделі розвитку: *теза – антитеза – синтез*). Ось чому в США зараз поширюється ідея общини (community) як ґрунту для створення «нової» моралі, нового соціального й суспільного ладу: якщо в 1970 році тут існувало 10 тис. комун, то зараз їх вже понад 150 тис; вони поєднують більше ніж 12 % американців.

І навпаки, поширюються антиглобалістські тенденції. Папа Римський Іоанн-Павло II у своїх виступах у Кракові говорив, що головний недолік людей сучасних західних країн – це економічний егоїзм, зумовлений порочною абсолютизацією ліберальних ідей. При цьому цей егоїзм став найважливішою причиною розриву, який все збільшується, між багатими і бідними країнами, загострення протиріч між ними. Більш того, багато сучасних мислителів (Дж. Сорос і ін.) вважають, що, на відміну від епохи існування радянського табору, зараз головна небезпека «нового тоталітаризму» стала виходити саме з реальної практичної реалізації ліберально-капіталістичних ідей вільного ринкового фундаменталізму.

Геополітичні, геокліматичні, геологічні особливості території, на якій мешкає український народ, не дозволяють йому успішно конкурувати з провідними капіталістичними країнами в економічній сфері. Україна тільки тоді зможе відкритися світовому ринку розвинених капіталістичних країн, коли, по-перше, буде у змозі успішно з ними конкурувати. Це можливо тільки за умови, що в Україні будуть розроблені певні унікальні

технології, які у певних економічних сферах зроблять її монополістом на світовому ринку.

По-друге, відкриття останньому можливо тоді, коли в Україні буде сформоване таке суспільство, життя якого могло б слугувати взірцем для всього цивілізованого світу, який би прагнув у цьому разі відвідати Україну як деякий *унікальний екологічний й духовний ареал*, як туристичний центр міжнародного значення.

Значимо, що людство, яке входить у *наступний, найвищий технологічний уклад*, як вважають деякі дослідники, має починати реалізовувати цей процес на певній території, народ якої, по-перше, знаходиться на високому цивілізаційному рівні розвитку, і, по-друге, на території проживання якого можна розпочати цей процес немов би з «чистої сторінки». Україна найбільш повно відповідає цим умовам, тим більше, що її традиційна економічна інфраструктура згодом буде демонтована, а тому наша країна буде готова здійснити кроки щодо реалізації нового соціально-економічно-технологічного укладу, який підніме людську цивілізацію на якісно новий рівень розвитку.

Відтак, Україна як *нейтральна межова сутність* здатна народити нову суперцивілізацію («*Нову Тартарію*», чи нову *Візантійську імперію*), оскільки як зазначають видатні науковці сучасності (І. Р. Прігожин, Б. Мандельброт, С. Смейл та ін.), на кордоні між конфліктами протилежних сил знаходиться не народження хаотичних структур, а має місце спонтанне виникнення самоорганізації порядку більш високого рівня.

Отже, особливості взаємодії Східної, Західної та Євразійської (*нейтральної, слов'янської*) цивілізацій (*цивілізаційних проектів*) знаходять відображення в особливостях їх мислення. Якщо вважати, що східна цивілізація реалізує переважно правопівкульовий тип мислення та освоєння дійсності (як показали дослідження В. В. Аршавського, у представників народів, що живуть у Північно-Східних районах Євразії відносно посилена активність правої півкулі [12, ч. 59–68]), а західна – лівопівкульовий, то слов'янська (Євразійська) цивілізація реалізує півкульовий синтез як інтеграцію протилежних стратегій пізнання світу людини, що забезпечує творчодіалектичну парадигму світорозуміння представниками цієї цивілізації.

Таким чином, як писав В.С. Соловйов, західні народи виражають в організації своєї свідомості суспільство одностороннього монізму, коли суспільне життя людини зводиться до тотальної єдності. Західні народи, навпаки, здійснили у своїй практиці односторонній проект плюралістичної організації соціуму на базі особистих інтересів окремих людей. «Всезагальний егоїзм і анархія, множинність окремих одиниць без будь-якого внутрішнього зв'язку – ось крайнє вираження цієї сили». Тому істинно гармонійний суспільний лад виражає «третя сила» світової культури, яка реалізується в житті слов'янських країн [13, с. 19, 29].

Ю. В. Романенко у своєму дослідженні переконливо обґрунтовує тезу про принципову неповноту і частковість цивілізацій та відповідних психоструктур, що склалися в умовах як Західного, так і Східного цивілізаційних проєктів [14].

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, можна зробити висновок, що, для того, щоб вижити й процвітати, Україні потрібно взаємодіяти з різними партнерами. А для того, щоб інтегруватися в сім'ю високорозвинених країн світу, Україні варто сповна реалізувати свій духовний потенціал та національні цінності [15; 16], що дозволить їй перетворитися на *духовний генератор нашої планети*.

Таким чином, єдиний спосіб для України існувати реально в русі людства – це витворити й запропонувати людству свою концепцію доби.

Отже, «нова» ідеологія України повинна базуватися на філософській діалектиці, яка була проілюстрована вище за допомогою конкретних прикладів. Нова ідеологія, має в основі потужну діалектичну підставу, що робить її «всеперемагаючою»: оскільки закони діалектики неблаганні, то всіх нас (а також і представників інших цивілізацій, хотіли б вони цього чи ні) очікує саме торжество української ідеології в масштабі планети Земля.

Проведений аналіз дозволяє дійти висновку про *особливу роль українського етносу у світовій історії*. Як писав видатний німецький історик і філософ епохи Просвітництва, провідник синтезних підходів до науки І. Гердер (1744–1803 рр.) у своєму щоденнику, «Україна стане новою Грецією – в цій країні ласкаве небо, родюча земля. Її веселі, музично обдаровані люди коли-небудь прокинуться... утвориться цивілізована нація: її межі тягнутимуться до Чорного моря, а звідти – на весь світ» [17, с. 238].

1. Симонов П. В. Темперамент, характер, личність / П. В. Симонов, П. М. Ершов. – М. : Педагогика, 1984. – 160 с. 2. Окіншевич Л. Між Заходом і Сходом / Л. Окіншевич // Розбудова держава. – 1997. – № 7–8. – С. 90–111. 3. Поліщук О. С. Система цінностей у лімітрофному суспільстві / О. С. Поліщук // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Вип. 61. – 2012. – С. 10–18. 4. Михальченко М. Українська регіональна цивілізація / М. Михальченко // Політичний менеджмент : Український науковий журнал. – 2003. – № 1. – С. 19–28. 5. Рябін Є. Стан лімітрофності [Електронний ресурс] / Є. Рябін // Зовнішні справи. – 2009. – № 6. – Режим доступу : <http://uaforeignaffairs.com/archive.html>. 6. Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций / Самуель Хантінгтон. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с. 7. Вознюк О. В. Про перспективи розвитку Української держави: економіка і духовність / О. В. Вознюк // Україна : минуле, сучасне, майбутнє : матеріали обл. наук.-практ. міжвуз. конф., присвяченої 10-й річниці незалежності України, Житомир, 30 травня 2001 р. – Житомир : Полісся, 2001. – С. 24–36. 8. Борисова О. Віртуальна реальність України: «роз'єднана країна» чи слов'яно-православна (українська) цивілізація? / О. Борисова // Християнство і духовність. Зб. Матеріалів другої міжнародної наукової конференції циклу наукових конференцій «християнство: історія і сучасність». – К. : Знання, 1998. – С. 165–170. 9. Шкіль А. Місце України у двоподілі світу / А. Шкіль //

Євразійський огляд. – К., 1996. – С. 23–28. **10.** Лазоренко П. Україна : останній шанс / П. Лазоренко. – К., 1998. – 124 с. **11.** Вознюк А. В. Интегральная концепция соматического и духовного здоровья личности : монография / А. В. Вознюк // под ред. А. А. Дубасенюк. – Житомир : Изд-во ЖГУ им. И. Франко, 2013. – 716 с. **12.** Донченко Е. А. Социетальная психика / Е. А. Донченко. – К. : Наукова думка, 1994. – 207 с. – С. 59–68. **13.** Соловьев В. С. Три силы // Соловьев В. С. Сочинения. В 2 т. – М.: Правда, 1989. – Т. 1. – 688 с. **14.** Романенко Ю. В. Аналіз соціальних систем (психофрактальний аспект) : монографія / Ю. В. Романенко. – К. : Вид-во Інституту міжнародних відносин КНУ ім. Т. Шевченка, 2003. – 200 с. **15.** Вознюк О. В. Історико-соціетальні засади духовності українського народу та його сучасна цивілізаційна роль / О. В. Вознюк // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – Т.6. – С. 75–92. **16.** Вознюк О. В. Нова парадигма моделювання та розвитку історико-педагогічного процесу : монографія / О. В. Вознюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – 550 с. **17.** Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII–XX століть / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 2002. – С. 238.

Рецендент: д.філос.н., професор Герасимчук А. А.